

ЙОРДАН РАДИЧКОВ
в спомени на съвременници

София, 2020

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на „Изток-Запад“.

На корицата: фотография на © Иван Бакалов

© Мария Младенова, съставителство, предговор, бележки, 2020

© Издателство „Изток-Запад“, 2020

ISBN 978-619-01-0566-4

Йордан Радичков

*в спомени на
съвременници*

Съставителство, предговор, бележки
Мария Младенова

Съдържание

Проф. дфн Мария Младенова.....	9
Крикор Азарян.....	15
Иван Бакалов	31
Марин Ботунски.....	41
Григор Вачков.....	57
Мартина Вачкова.....	59
Тодор Велчев-Тато.....	65
Иван Войков	69
Мари Врина-Николов	71
Георгий Гачев	75
Д-р Любен Георгиев	81
Люба Георгиева	83
Любиша Георгиевски.....	85
Дарина Герова.....	87
Борислав Геронтиев	91
Владимир Голев.....	107
Георги Гроздев	111
Севелина Гьорова	125

Джузепе дел'Агата.....	129
Даниела ди Сора.....	141
Иван Димов.....	147
Борис Димовски.....	149
Петър Динеков.....	151
Лиляна Дичева.....	155
Здравка Добрева.....	157
Иван Добчев.....	161
Доньо Донев.....	167
Светлозар Игов.....	169
Емил Измирлиев.....	183
Константин Илиев.....	187
Ива Йолова.....	189
Кирил Кавадарков.....	195
Георги Каприев.....	199
Христо Карастоянов.....	205
Иван Кирков.....	207
Младен Киселов.....	211
Пенчо Ковачев.....	215
Иван Кулеков.....	221
Велко Кънев.....	223
Любомир Левчев.....	231
Румен Леонидов.....	233
Татяна Лолова.....	241
Данило Манера.....	243

Цветана Маркова	249
Иван Матанов	251
Милен Миланов.....	253
Барбара Мюлер	255
Никола Намерански	259
Калин Николов	263
Розалина Новачкова	271
Дамян Обрешков.....	275
Елена Огнянова	285
Юлия Огнянова	299
Адриана Палюшева.....	301
Вечеслав Парапанов	303
Димитър Петков.....	311
Димитър Петров.....	313
Илия Пехливанов	317
Сузи Радичкова	321
Ула Росен	329
Георги Русев.....	333
Светлин Русев	339
Атанас Свиленов	345
Галилей Симеонов (Николай Цветин).....	351
Румен Скорчев	355
Дъорд Сонди.....	359
Лиляна Стефанова	363
Анастас Стоянов.....	367

Тодор Танев.....	377
Николай Тодоров	383
Сергей Трайков.....	385
Дончо Цончев.....	387
Георги Чапкънов.....	391
Йордан Янев	397
Бележки	
Мария Младенова	399

Как се роди тази книга

Проф. д-р Мария Младенова

Идеята за тази книга със спомени за Мъдреца от Калиманица Йордан Радичков се роди още в деня, в който и аз търпеливо стоях на километричната опашка пред църквата „Свети Седмочисленици“ въпреки януарския студ, за да се простя и да кажа последно сбогом на най-свидното чедо на прекрасния Северозапад. През следващата седмица във всички печатни медии, столични и местни, се появиха редица спомени за напусналия ни творец от хора, които бяха общували с него дълги години. Те добре познаваха пътя, който бе извървял не само като личност, но и като сладкодумен автор, който пося в своята литературна нива семаната на лудата си трева и нейният странен аромат заплени милиони читатели не само у нас, но и в 50 страни по света. Преведена е на 39 езика. Грижливо следях и събирах тези спомени. После лично поканих да пишат немалко писатели, художници, преводачи, журналисти и актьори, всеки един от които беше общувал по свой начин с Йордан Радичков, за да ги добавям в папката.

И зачаках.

Пръв от актьорите ми донесе своя спомен неповторимият Велко Кънев, който ни напусна преди време, а театроведът Димитър Стайков написа за него уникалната биографична книга „И рибите заплакаха за Велко Кънев“ (2014). Написан е саморъчно с черно мастило. Възнамерявам много скоро да го предам на музея „Велко Кънев“, създаден в родния му град Елхово.

После дойде по пощата на дискета споменът на художника Иван Кирков, който вече беше болен и се беше оттеглил в родния Асеновград.

Папката със спомени за Йордан Радичков постепенно ставаше по-пълна.

Не всички обаче, които поканих да напишат спомени, се отзоваха на молбата ми. Голямата писателка и османистка Вера Мутафчиева ми каза: „Съжалявам много, но не бих могла да напиша спомени. Аз съм читателка и почитателка на Йордан Радичков, но лични спомени с него нямам. Двамата никога не изпихме заедно дори една ракия.“

Позвъних на Ивайло Петров.

„Спомени ли? Какви спомени? Били сме заедно на лов...“ И тъкмо се канех да му кажа, че точно по време на лов се случват любопитни приключения, слушалката, от която се носеше ведър темерутлък, тракна... Отиде си наскоро след Йордан Радичков. Малцина го изпратиха...

Сред неколккратно поканените и обещащи да напишат спомени за възхитителната личност на Й. Радичков бяха режисьорката Маргарита Младенова, актьорът Антон Радичев; уникалният Рангел Вълчанов, който не престава да ни изненадва с нестандартните си творчески решения в киното, изненадващо сподели с притеснение, че не се чувства достатъчно дорасъл, за да си позволи да пише спомени за Йордан.

И други не написаха. Няма да ги споменавам. Сигурно всеки е имал свое вътрешно извинително оправдание.

Но папката със спомените за Йордан Радичков, когото македонският писател Младен Сърбиновски определи като „най-великия на Балканите“, увеличаваше своя обем...

Потърсих издател. Дадох ги на човек, който беше близък на писателя. След като ги държа повече от две години, ми ги върна с коментар, че писателят, който според проф. Тончо Жечев „ощастливи България с таланта си“, няма нужда от тази книга. Нека ми бъде разрешено да не споменавам името му.

Няма да скрия: това ме огорчи безкрайно. Как така? Писателят нямал нужда от тази книга, когато мнозина у нас и в чужбина го наричаха „Кафка от София“, а други го сравняваха с един от най-знаменитите автори на XX век, магическия реалист Габриел Гарсия Маркес.

Между другото при една от срещите ни Йордан Радичков чистосърдечно сподели, че е чел произведенията им едва след като започнали да го сравняват с тях, и добави, че никога не е влагал преднамерено в творбите си идеите, които литературните критици откриват, извеждат и обсъждат.

След време споделих идеята си за тази книга с поета Румен Леонидов – един от най-близките приятели и ценители на твореца Йордан Радичков. Той моментално, без да се замисля, заяви, че е готов да помогне книгата да се отпечата в издателство „Изток-Запад“, добре познато ни със стойностните книги, които предлага на четящото общество. Разбрах, че собственикът му Любен Козарев веднага е приел да отпечата сборника. И книгата тръгна.

Издирвайки спомени за Йордан Радичков, публикувани в периодични издания и книги, успях да откроя текстове от 52 души. Заедно с текстовете на 22-мата автори, които написаха спомени специално за настоящия сборник и тук се публикуват за първи път, те са общо 73, като 54 са от мъже, а 19 са от жени. По националност 64 са българи и 9 са чужденци.

Оказа се, че най-често, по различни поводи, спомени за Йордан Радичков е писал световноизвестният славист и българист проф. Джузепе дел'Агата, който пръв в Италия привлече вниманието на студентите си по български език, на преводачи и издатели към творчеството на писателя, което ги очарова, и няколко негови книги, сред които и „Ние, врабчетата“ зачуруликаха на италиански език. Въпреки че авторите са 73, спомените в книгата са над 80, тъй като от някои автори съм включила по повече от един текст, защото са писани в различно време, по различни поводи и осветляват различни събития и моменти от битието на твореца.

Преглеждайки списъка с авторите на спомените, с болка установих, че почти 30 от тях вече не са сред нас. Съдбата ги отнесе като есенни листа в отвъдното. Мир на праха им!

Освен текстове, които по своето съдържание са чисти спомени, в сборника съм включила и няколко интервюта, сред които се открояват тези на Сузи Радичкова и проф. Георгий Гачев. Взети от журналистите след кончината на сладкодумеца Йор-

дан Радичков, по своето съдържание те са с изцяло мемоарно съдържание.

По професия и характер на творческите си изяви сред авторите на спомените се срещат знакови имена на актьори и режисьори, на журналисти и писатели, на преводачи, издатели, учени, общественици, театроведи и учители. Редом с имената им са и тези на негови земляци, съученици и родственици, с които го свързва не само родното му Итака – Калиманица, но и прекрасният Северозапад.

С повишена информационна стойност се отличават спомените на най-близките му приятели акад. Петър Динев, акад. Светлин Русев, проф. Джузепе дел'Агата, поета Румен Леонидов, проф. Крикор Азарян, проф. Георги Чапкънов и писателя Георги Гроздев, за които той бе просто Йордан, Данчо или бай Йордан.

Публикуваните тук спомени в своята съвкупност създават прекрасна възможност отново да извървим пътя на Йордан Радичков, да усетим пулса на сърцето му, което винаги е било за хората, оставяйки по душата му драскотини и рани, които той пропускаше с рядката си способност за всеотзивчивост и все-разбиране, проявявайки мъдрост към случващото се с човека и света.

При подобни издания най-често е използван хронологичният принцип на подредба, но в този случай той се оказва неудобен, защото в голяма част от спомените застъпват едновременно различни моменти от съдбата на Радичков. Поради тази причина авторите са подредени по азбучен ред на фамилните имена.

Запазени са всички особености на стила и езика на авторите на тези спомени. Нанесени са само минимални корекции в пунктуацията и правописа. В края на сборника са приложени и биографичните бележки на участниците в него. Те ще бъдат особено полезни за по-младото поколение читатели, за които повечето от тези имената са непознати. Така ще получат по-пълна представа за личностите, с които Йордан Радичков е общувал през живота си. За някои от участниците упорито търсих информация от предполагаеми близки, бивши колеги,

справочници, институции и творчески съюзи. На всички, които ми оказаха съдействие, изказвам своите благодарности. Само за неколцина от тях се добрах до оскъдна информация поради това, че усилията ми се оказаха напразни и не бе възможно да се установят подробни биографични подробности.

Към всеки вече публикуван в миналото спомен са дадени точни библиографски сведения за първоизточника на отпечатване.

Прекрасната корица дължим на известния журналист и фотограф Иван Бакалов, горещ почитател на Йордан Радичков, който ни предостави един от най-прекрасните портрети на писателя, избрал я от богатата си лична колекция с фотографии на Радичков.

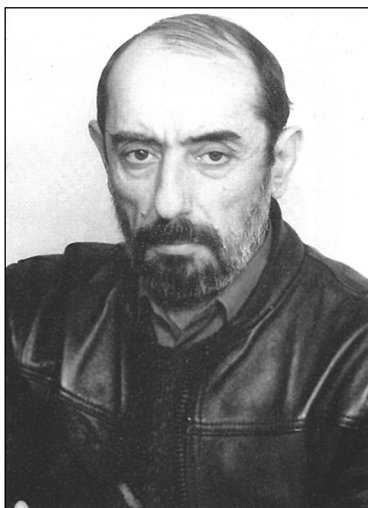
Пожелавам от сърце на читателите на книгата със спомени за възхитителния Йордан Радичков много вълнуващи часове на удоволствие и размисли.

С Георги Гачев в Сибир

Методи Антонов

Крикор Азарян

Битката с „Лазарица“

Крикор Азарян

Запознанството ми с Радичков започна, когато работех в Пловдивския театър. Няколко пъти дойде с Методи Андонов. Беше млад, ухажваше младите актриси. Беше ни кумир и това, че седяхме редом до него, беше необикновено усещане.

В началото не го разбирах. Гледах „Суматоха“ на Методи Андонов, впечатли ме, но нищо не разбрах. Разбрах само Зеленото дърво – най-дидактичният епизод и най-слабото звено. Стоеше измислено, лимонада в тая рошава дива свиня, което все пак е силно казано – при Радичков всичко е на мястото си.

Бях озадачен – възможен ли е такъв театър? Седи срещу теб Гришата и ти разказва някакви истории; излиза Парцалев, разказва ти, няма никакво общуване; другите си чакат реда. Някаква смесица от естрадно-сатирични скечове, които Парцалев, Мутафова и Енчо Багаров разнасяха из България. Общуване на много демократично равнище, а в същото време – какви са тези хора! Какъв е този идиот, който за 20-и път разказва за лисицата? Какво искат от мен? Откъде излязоха тези архетипове? Би трябвало да ми е досадно и скучно, а ми е безкрайно интересно!

Тогава започнах да чета Радичков. Къде разбирам, къде не разбирам. Попадна ми „Януари“ – не си спомням кой ми я даде. Дали не беше Васил Спасов? Или Мандаджиев? А вече се говореше, че Методи Андонов ще я прави в Народния театър. След скандала в Сатирата той напусна и се готвеше да влезе с постановка в Народния.

Чета и си записвам. Започвам с това, че е студено, а единствено в кръчмата е топло и приятно. Стана ми студено, като

четях, имах чувството, че наоколо е много бяло. В бялото има червени и зелени цветове. Къде ми е смешно, къде не разбирам. Най-банални неща. Но припадах от смях и все повече си казвах, че е задължително да направя пиесата.

„Януари“ е пиесата, в която за първи път почувствах полъха на смъртта. И преди това поставях пиеси, в които умираха герои, но смъртта беше игра. За първи път при четенето на „Януари“ усетих студения полъх на смъртта.

Обадих се по телефона на Йордан. Разказах му как виждам този негов свят, отделните картини. Той каза: „Интересно! Ами почнете... В Народния театър май още умуват, господ знае кога ще решат.“

Отидохме с Младен Младенов в базата на САБ в Боровец и уточнихме почти всичко. Той измисли решението на сцената. Имахме много близък език, беше интересно да се работи с него. Той беше по-скептичен по отношение на хората, аз виждах повече добро в тях. Чашата беше наполовина празна за него, а за мен – наполовина пълна. Това беше много полезно за мен. Освен това аз се забавлявах, докато при него по-силна беше гаврата и той непрекъснато ме дърпаше натам. С годините обаче стана все по-трудно да се работи с него. Беше много мнителен. Но е много талантлив!

Исках да изляза от кръчмата, да намеря решение, което да е за едните герои сватба, а за другите брадва. Понеже се споменава, че някой се жени, да направим така, че докато историята тече в кръчмата, в селото да има сватба. Това беше времето, когато се домогнах до познанието си за човека като самотник. Можеш да имаш приятели, колеги, дружки, но в един момент, когато трябва да разбереш какво става там, в бялата неизвестност, към която се запътват хората, а шейната ги връща като вълци, хората застават един срещу друг. Всеки гледа да накисне другия.

За да подсилим това, решихме да покажем, че в селото халхабер си нямат от това, което става в кръчмата. Прасето се пече, сватбата се точи, вино се лее, защото е януари.

Цялата сватба излезе горе на един скат – хората се пързалиха, между тях се движеше поп, имаше шафери. Имаше и деца – тогава вкарвах много деца в спектаклите си. Намерих от книги

за фолклор магиите, които се правят през януари – свързани с кладенеца с водните духове. Младен предложи този скат. Като визия пред очите ни беше картина от Брьогел или от Златю Бояджиев, който има една зимна картина – „Идиоти“.

И тогава ни спряха репетициите. Димитър Канушев беше шеф на управление „Театър“ към Комитета за култура, откъдето получихме телеграма да спрем постановката. Казаха: нека най-напред да излезе в Народния театър и тогава в Пазарджик. На всички беше ясно, че в Народния театър няма да излезе, проектът се проваляше. Тогава директорът на театъра Васил Спасов, който беше мъжко момче, каза да продължим да репетираме, пък ще се борим да излезе премиерата. Йордан започна да помага по своя линия.

Един ден Васко вижда Димитър Жулев, първия секретар на Окръжния комитет на партията, когото бяха наскоро назначили. Живееха в един и същи блок. И му казва, че са спрели една пиеса в театъра. „Кой ще спре? Как така ще спрат? – реагира Жулев. – Продължавайте да работите! Кажете им, че Окръжният комитет на партията е зад пиесата!“

Васил идва окрилен и разказва за срещата. След няколко дни пристигнаха Канушев и Йордан. Влязоха на репетиция, а момчетата играха страхотно. Няма да съм друг репетиционен период в живота си, който да е бил като песен! Всички бяхме едно цяло. За актьорите беше невероятно удоволствие да измислят, идеите се раждаха една след друга.

Канушев и Радичков изгледаха репетицията и след това тримата отидохме да вечеряме. Пихме ракия. После се прибрахме в моята квартира. Още в ресторанта Канушев каза:

– Данчо, тук голяма пита се пече!

Йордан се радваше като дете. Защото „Суматоха“ беше друг тип театър, „Януари“ беше най-силната му пиеса.

Както си говорехме за това-онова, Йордан изведнъж каза, че се срамува от изгонването на Солженицин от Съветския съюз. Каза, че е позорно една могъща държава с ракети, атомни установки и не знам какво си да стигне дотам, че да се уплаши от един писател, от гласа и от словото му. Аз вметнах, че Солженицин ще се чувства по-добре в чужбина, ще бъде свободен да пише каквото поиска, отървал се е.

– Не! – реагира Йордан. – В древността да те изгонят от родината ти е било по-лошо от смъртта!

Тогава Канушев предупреди:

– Данчо, мери си приказките!

Беше напълно доброжелателен.

Явно че Канушев казал където трябва какво става в Пазарджик, и разрешиха да продължим репетициите. Един от най-големите патриоти на пиесата се оказа генерал Гетман. Тогава беше директор на операта и на Народния театър и заместник-министър на културата. Имаше слабост към Йордан Радичков.

Враговете идваха от съсловието на театралните критици, те правеха най-много кал. Не искам да казвам имена, не ми е работата.

Излезе премиерата, тръгнаха представленията и лепнаха на спектакъла определението „снобски“. Идваха от София и Пловдив с цели рейсове. Тръгна лафът, че „Януари“ събирал снобите. Когато Гетман гледа едно представление, казал в София в присъствието на Радичков:

– Ами то много сноби имало в България!

Йордан Радичков беше много деликатен човек. Томас Ман в есето си за Чехов пише, че една от причините Чехов да не е оценяван от своето време, е защото самият той е подценявал това, което прави. За разлика от Толстой, който е имал самочувствието, че е велик. В това отношение Радичков повече приличаше на Чехов.

Но Йордан беше кремък, когато се стигне до написаното. Много намеци са му правени да промени нещо от текстовете си, но той нищо не промени. Макар че властта флиртуваше с него.

* *

От „Януари“ започна приятелството ни с Йордан. Но съм имал и конфликти с него. Това стана по повод постановката ми „Опит за летене“ в Перник.

Поканих го на една от генералните репетиции да види докъде съм стигнал. Бях много доволен от работата си в Перник, усещах, че е станало.

Йордан и Сузи дойдоха с Тодор Колев, който ги доведе с колата си. Гледаха, казахме си няколко думи и си тръгнаха. Усетих, че нещо е смутен. Нямаше нищо общо с онова настроение след репетицията на „Януари“ в Пазарджик – тогава очите му светеха, стана духовит. А сега беше някак си затворен. Дори актьорите го усетиха, но няхахме време да говорим.

На следващия ден Тодор ми се обади и ми каза, че Йордан не одобрявал, че не съм показал как селяните реално летят с балона. Изненадах се – ако има нещо хубаво в спектакъла, е точно това. Да – продължи Тодор, – обаче Радичков каза, че е написал пиеса за селяните, които се качват на балона. И непрекъснато давал за пример спектакъла на Младен Киселов в Народния театър.

В София звъннах на Йордан и се видяхме.

– Ето, виж – му казах, – ти самият си написал, че понеже този беден народ не може да притежава това, за което мечтае, постига го с въображението си. И затова има хвърковати змейове, Крали Марко и т.н. Така се изгражда един мит. Освен това, ако летенето е реално, как за пет минути селяните обикалят целите Балкани?

Той смутолеви нещо за театъра. Общо взето нямаше аргументи, но отбеляза:

– Ти лишаваш героите ми от полета!

– Йордане, ти пишеш „ОПИТ за летенето“!

Някак си не се разбрахме. Каза, че мога да решавам както знам, но да му позволя и той да има мнение, в края на краищата той е авторът.

Не ми препоръча да променя нещо, въобще нямаше такива претенции. А аз изпитвах страхопочитание към него.

По-късно отношенията ни се стоплиха.

* * *

Когато през 1988 г. бях художествен ръководител на Театър „София“, един ден ми се обади Йордан. Попита ме как съм и поиска да мине, за да се видим. Помислих, че ще ми говори за нова пиеса. Пристигна, понечих да го почерпя едно кафе в клуба на театъра, но той отказа, по-добре да сме се разходили в парка.

Времето беше хубаво, обикаляхме по алеите. И там ми каза да се пазя какво говоря, защото „тия там“ са освирепели, чувстват, че властта им си отива. „Нали знаеш кога змията най-много хапе!“

Не го попитах откъде има тази информация. Знаех, че се среща с Александър Лилов и Соня Бакиш. От морално задължение към тези хора, особено към Лилов, се съгласи след 1990 г. да влезе във Висшия партийен съвет на БСП и след това да стане депутат.

Самата представа за Радичков като депутат ми изглеждаше абсурдна. Когато се махна от всичко това, си говорихме. Тогава ми каза, че се е чувствал задължен да помогне на Лилов и хората около него. „Приятелството ми с тях – ми каза – продължи по времето, когато бяха в немилост, а сега, когато те искаха да направя нещо за тях, не беше удобно да им откажа.“

Той бързо разбра, че политиката е неприсъща за него. Когато поиска да си подаде оставката, Великото народно събрание демонстрира абсурдно поведение. От трибуната в залата започна много унизителна дискусия. Слава богу, той не присъстваше, защото не знам как щеше да издържи. Опозицията искаше от него да излезе и да си направи харакири, задето се е съгласил да стане депутат от БСП. Това продължи два дни и аз се обадох на Тодор Колев да го питам какво става. „Махни – каза той, – това е голяма ужасия!“

На другия ден Тодор говори от трибуната и попита за кого става дума, кого обвиняват. Беше едно от най-достойните изказвания, които съм слушал в залата на Народното събрание. Тодор свърши и се върна на мястото си. Един от земеделците му извика: „Кой ти даде право да говориш от името на опозицията?“

Тогава се обадох на мой близък и поисках да направим подписа срещу този абсурд – да подхвърлят на аутодафе Йордан Радичков. Не ставаше дума да се подпишат сто души, а само пет-шест, но авторитети. След няколко дни той ми се обади и каза, че идеята не се посрещала добре. Казали: Радичков е сбъркал, да си сърба попарата! Тъжно!

Хората на изкуството, които бяха във Великото народно събрание, дадоха голям шанс на другите депутати да си спестят грешките, допуснати по-късно. Ако имаха поне малка чувствителност и бяха се вслушали в тях, нямаше да сгрешат. Но за тях артистите, художниците, писателите бяха клоуни. Какво разбирани те от политика!

* * *

Йордан много тежко понесе смъртта на Гришата Вачков. Много го обичаше. Както обичаше и Методи Андонов, и Емилиян Станев.

Покрай Йордан и аз се запознах с Емилиян Станев. Ходихме на гости във вилата му, той идваше на мои представления. Не знам друг писател, към когото Йордан да е бил така привързан като към него. Хранеше голяма слабост и към Константин Павлов.

Едно от добрите качества на моята професия е, че мога да общувам с най-различни хора. Говоря с толкова чувства за Йордан, защото беше особено близко до сърцето ми. Пазя едно писмо, което ми изпрати, когато станах на 50 години.

Аз имам подобни впечатления от общуването ми с Хайтов, с Иван Радоев, с Кольо Русев, с Маргарит Минков. Маргарит ми посвети стихотворение за 60-годишнината ми.

* * *

Изпитвал съм боязън да питам Йордан Радичков за въпроси, които са извън театъра, но са ме вълнували. Не защото бих се представил като някакъв ученик – нищо лошо няма в това да си ученик на Радичков. Той не обичаше да се прави на велик. Но се боях да не помисли, че го поднасям. Той иронизираше подобни въпроси, задавани от журналистите.

Йордан беше велик, когато потегляше в някоя важна за теб тема, без да го питаш. Като че ли случайно в този ден той се оказва в подходящото настроение. И все пак никога не говореше като пророк, като философ, а като човек, който се удивлява на този свят.

* * *

Известно охлаждане между нас настъпи и покрай „Лазарица“. Той извика мен, Гочо Гочев, Желчо Мандаджиев и Гришата Вачков, за да ни прочете текста. Още живееше на „Патриарх Евтимий“. Сузи ни направи по едно страхотно силно кафе в чаени чаши. Пушихме като комини – и аз, и Йордан. Той прочете „Лазарица“. За всички ни беше ясно, че е писана за Гришата. Това беше първият ѝ прочит.

Свърши четенето, всички бяхме поразени. Страхотен текст! Гришата ходеше насам-натам в хола и си държеше главата: „Мамо! Мамо! Данчо, какво си направил!“ Желчо беше директор на Сатирата и решихме там най-напред да се постави „Лазарица“.

Аз казах на Йордан да ми даде пиесата, да я прочета още веднъж.

Прочетох я няколко пъти и му казах, че е много силна, но аз не знам как да я направя.

– Ти си написал моноспектакъл – му казах, – но кой знае защо имам чувството, че освен кучето трябва да има и други герои. Виждам как минават деца, войници, други хора... То си е епична история! Иначе ме е страх да не стане рецитал.

Говорех не за да му откажа, а индиректно му намеквах, че би трябвало да се продължи работата над пиесата. Той попита в какъв смисъл. Аз му дадох пример с Лазар, когато изпива сврачите яйца и гласът му изтънява. Оттук нататък той трябва все така да говори. А като живее дълго на дървото, трябва пластиката му да се промени, постепенно да се анимализира, да се връща към прародителите си.

Той каза:

– Ти май не разбираш какво съм написал. Говориш за друга история.

Така я дадох на Младен Киселов да я прави.

Много често съм се връщал към този текст, но все нещо ми се изплъзваше. Докато дойде уъркшопът в Смолян.

Стефан Янков имаше идеята да се постави в Смолян българска пиеса с балкански режисьор. Това много ме заинтересува. Винаги съм смятал, че ние, театралите, пренебрегваме комшиите. В ума ни са все Единбург, Авињон, Кьолн и прочие,

където ни имат за девета дупка, аутсайдери. Затова се хванах за този проект с голяма любов. Моя беше идеята пиесата да е „Лазарица“ и вместо един да извикаме четирима млади режисьори от четири балкански страни.

Дойдоха грък, турчин, македонец и сърбин, който пък бил етнически унгарец. С изключение на македонца, който е следвал в България при Краси Спасов, другите за първи път чуха за Радичков, не знаеха що за автор е, въобще не го разбираха. Текстът бе преведен на бърза ръка, но не бях уверен дали е адекватен. И аз започнах да им разказвам за Радичков и творчеството му. Дадох примери за вече поставени пиеси. Поисках от тях не да търсят единство в замисъла си, а да интерпретират автора според индивидуалните си усещания и разбирания. Примерно – Радичков през турското възприемане от гледна точка на Босфора.

Това траеше десет дни. Те изработваха отделни сцени или откъси, а аз минавах през всеки един и им подсказвах кое не се разбира, кое би могло да се направи по-ясно.

Актьорите също аз разпределих. Заведох им мои студенти, които бяха първа година в НАТФИЗ, и настоятелно ги подканях да търсят кучето сред тях – то да не е въображаемо, а да играе реална роля на сцената.

Този уъркшоп ми помогна да разбере значението на сезоните – бях мислил и по-рано за тях, разбира се, но едно е да мислиш, друго е да ги степенуваш по значимост. Трябва да се извърши голяма промяна у актьора, който минава през тях, за да стигне до смъртта. Най-важното е, че това не става по логиката на психологическия, на реалистичния театър – актьорът не трябва да се превъплъщава от млад човек към старец, а да изживее промяната като комедиант. Да я представи по заразителен, атрактивен начин.

Когато говори за „В очакване на Годо“, Бекет казва, че най-добрите изпълнители на Естрагон и Владимир биха били Лаурел и Харди. Ето в това е цялата работа! Не можеш да искаш от Лаурел и Харди да бъдат Станиславски или Оливие, които са владеели до съвършенство превъплъщението. А Естрагон и Владимир изиграват случките, които ги сполетяват в живота на героите им. Те са комедианти и играят като комедианти.

Може ли Малин Кръстев, който играе кучето, да се превъплъти в кучето? Не може, разбира се. Ще стане бутафория. Ето, по същия начин трябва да стане и с Лазар.

Затова в началото на постановката ми „Лазарица“ в Народния театър двама комедианти излизат на сцената, където е поставена наивистична конструкция на дърво и се представят като двама клоуни. Ще ни покажат цирково представление. Единият е Лазар (Валентин Танев), а другият кучето Шаро (Малин Кръстев). Правят малко антре, в което актьорът, който е Лазар, демонстрира интелектуалните умения на кучето – то може да лае музикално, може да подава ръка, да отговаря с „бау, бау“. Постига се конвенция между публиката и двамата актьори за условната природа на историята, която ще разкажат.

И започва притчата. Наивна, чиста, гениално написана!

В началото се забавляваме, смеем се на актьора, който се прави на куче. След това виждаме, че то е по-интелигентно от човека. Започва конфликтът между тях, но става ясно, че не е възможно човекът да бъде разделен от кучето.

Кой е кучето? Това е въпросът, който ме учудваше от първия прочит на текста, и после непрекъснато съм си го задавал. Макар че, когато работех над „Януари“, актьорите, а по-късно, след излизане на премиерата – и критиците, ми задаваха въпроса: „Кои са тези вълци?“ Казах веднъж на Радичков: „Йордане, артистите ме питат – кои са тези вълци?“ Той отговори: „Как кои? Вълци!“

Сещам се за едно писмо на Чехов до Олга Книпер малко преди той да умре. В него пише: „Питаш ме какво е животът. Какво да ти кажа? Животът е като моркова – за какво е морковът?“

Авторът може да се изрази по този начин. И е прав да каже така. Обаче ако режисьорът не може да си отговори на тези въпроси, по-добре е да не поставя пиесата. Сигурен съм, че не съществува точният отговор. Съмнявам се дали и авторът го знае. Авторът е сигурен, че на всяко нещо съществува и обратното. Също като ези-тура. Затова режисьорът е длъжен да е намерил някаква версия за случващото се в пиесата.

Тя може да не е истината на автора, но за нас тя е истината. Кучето според автора е съдбата. Добре, но какво е съдбата? Тя е

онази неизбежност, която принуждава човека да каже: „Кофти ми е съдбата!“ Все съдбата му е виновна, все съдбата му пречи! Тя е онова, с което цял живот конфликтваме, но не можем без него, защото е вътре в нас. Съдбата е нашето отражение, другото ни аз.

* * *

Имах един проект, исках да го направя с последния си клас в НАТФИЗ. Дори го обявих, за да се приеме в катедрата. Работното заглавие беше „Радичковиада“. Зароди се след смъртта на Йордан. Прочетох отново написаното от него и открих нови асоциации и представи.

Исках да взема за основа разказа „Шведска двойка“ – колата на семейство шведи се разваля в село от Североизточна България и мъжът отива да търси човек, който да му я оправи. Забавя се и жена му тръгва да го търси. А той вижда биволи в реката и засяда да ги снима. Когато се връща, жена му я няма. Търсят я и я намират да се къпе в реката, докато мъжете на селото я гледат.

Започвах с кола и до нея – шведска красавица. Анита Екберг! Селяните идват и я разпитват какво е станало и как е станало. Но никой не разбира нейния език – тук е разковничето за театър. Има един, Шушляка, който е ходил по Запада и знае някакви думи. Той служи като преводач между селяните и шведката.

Сега се намесва и втори човек, съперник на Шушляка, който е артистът на селото. Като говори, той изиграва думите си.

Селяните разказват, че мъжът на шведката ще се намери. Защото нищо не се губи. Разказват за прасето на Гоца, което се е загубило. По едно време идва един и казва, че май се е намерил шведът. Къде е? Ами май е паднал в кладенеца.

Отиваме във второто действие, където е кладенецът. Селяните започват да пускат човек в него. Шведката нищо не разбира. Селяните я плашат с истории на хора, паднали в кладенец, които остават да живеят там и прочее. Има такива разкази.

Третият епизод е с мъжа до колата. Липсва шведката. Сега пък бабите отиват при шведа и го успокояват, говорейки лошо

за мъжете. Най-после някой казва, че тя се къпе в реката. Така отиваме към последния епизод.

Но точно тогава се разболях. Върнах се от Америка и на 2–3 септември откриха, че имам рак.

Операха ме и не успях да направя дипломния спектакъл със студентите. Затова поканих Лилия Абаджиева да постави „Приказки от Виенската гора“ на Хорват и Иван Урумов – „Женитба“ на Гогол.

Вторият ми проект беше за Сатирата – лодката на Ной. Идеята ми хрумна от „Кошници“ и от книгата на Йордан „Ковчегът на Ной“. Исках да стане нещо като „Корабът плува“ на Фелини. На сцената да е корабът, примитивно направен, който се носи в мъглата. И в него да е целят свят на Йордан. Там са Исая и Сусо от „Януари“, някои от героите на „Суматоха“ и „Опит за летен“...

* * *

През годините преди смъртта на Йордан чувствах голяма необходимост да общувам с него. Мине се седмица-две и му се обаждам. Той много се радваше. А когато се разболя и стоеше вкъщи, той изпитваше необходимост да се виждаме. Вероятно му се обаждаха по-малко, позабравиха го. Кръгът от близки все повече оредяваше. Останаха Светлин Русев, Георги Чапкънов, Рангел Вълчанов, Антоанета Войникова, Тончо Жечев, скулпторът Емил Попов.

Много често отивах при него. След поредния му инсулт все повече притихваше. Доста болести му се събраха. Красиво боледуваше – приличаше на скулптура. Избягвах да говоря за смъртта. Беше запазил чувството си за хумор.

Валя водеше творческо писане в Софийския университет и поиска да срещне студентите си с Йордан. Беше година преди той да умре. Сузи ги покани у тях. Валя заведе десетина души. Имаме снимка – Йордан между тези млади хора. Като Данте е. Все повече заприличваше на Данте.

Какви са тези тенѐци

Крикор Азарян

– Господин Азарян, с какво Йордан Радичков стана явление в българския литературен живот?

– Повече ми прилича да кажа с какво пиесите на Радичков станаха явление в българския театър и литература. Ако трябва да бъда съвсем лаконичен, с това, че през 60-те и 70-те години на миналия век те разшириха на нас, театралите, хоризонтите и представите ни за театър. И още с това, че разказвайки ни своите невероятни „северозападни“ истории, той успя по един уникален начин да се впише в онези фундаментални проблеми, които вълнуваха големите европейски творци: темите за смисъла на живота и смъртта.

– Кои пиеси на Йордан Радичков сте поставили на театралната сцена? Не е ли знаков фактът, че дебютът на Йордан Радичков в театъра е пиесата му „Суматоха“?

– Поставил съм по три пъти у нас и в чужбина „Януари“ и „Опит за летене“, а сега на камерната сцена на Народния театър – „Лазарица“. А дали е „знаково“ заглавието на първата му пиеса „Суматоха“, аз мисля, че същото се отнася и за другите му пиеси.

– Каква „суматоха“ в драматургията създаде Йордан Радичков?

– Радичков предизвика „суматоха“ не толкова в българската драматургия, колкото в средите на тези, които бранеха „правилната партийна линия в изкуството“. По време на обсъжданията на спектаклите от трибуните заплашително питаха: „Какви са тези тенѐци?! Какво иска да каже авторът, когато шейната на Наторов отвежда тези хора, а връща замръзнали вълци?“

– **Носи ли внушение този „карнавал на битието“, който откриваме в творчеството на Йордан Радичков?**

– С две думи, този „карнавал на битието“, както казахте, ни внушава, че сме глупав народ и живеем глупаво. И това Радичков ми казваше с присъщото му чувство за хумор и ирония, но и с болка и любов. И затова пиесите му са колкото смешни, толкова и тъжни.

– **Кои ценности търси и утвърждава Йордан Радичков?**

– Онези ценности, които са присъщи на всички големи хуманисти. И още, че има неща, които са отвъд видимото и познатото.

– **Откъде идва близостта на драмите на Йордан Радичков до прозата му?**

– Трудно ми е да интерпретирам тази близост, но тя е очевидна. Те всички са се пръкнали от онзи причудлив свят на Северозапада, наситен с тенеци, верблуди, врабчета и герои, които се мъчат да надхитрят умрялата лисица. Неслучайно в романа му „Ноев ковчег“ сякаш всички персонажи от книгата са спътници.

– **Какво бихте му казали днес? Въобще какво представляваше Йордан Радичков като човек?**

– Бих му казал, че много ни липсва. Той беше изключително скромнен и деликатен човек. Само веднъж го видях гневен. Това се случи, когато работеше върху пиесата си „Кошници“. Често се виждахме и той с някаква творческа възбуда ми разказваше как върви пиесата. Но веднъж, когато отново се заинтересувах докъде е стигнал, той сърдито ми отговори: „Докъде да стигна бе, Коко, като всички са забили нос в кошниците си и нищо не ги интересува! Не върви, защото в тези хора няма патос, не са способни на никакъв героичен жест!“ Той говореше за героите от пиесата си, а аз имах чувството, че се гневи на всички нас, на времето, в което живеем.

– **Нека да напуснем темата „Радичков“. Какво донесе преходът на българския театър?**

– „Сбогом“ на старите проблеми и „добър ден“ на новите. Най-банално казано – идеологическата цензура се смени с икономическа. Но аз мисля, че театърът е нещо витално и ще надживее и тази криза.

– Отличават ли се младите актьори от предходните поколения, от актьори като Георги Георгиев-Гец, Петър Слабаков, Георги Парцалев, Славка Славова, Стефан Гецов, Георги Калоянчев, Васил Михайлов и т.н.?

– Трудно е да се правят обобщения. Всяко време ражда своите герои и образци. Важното е, че и сега имаме също толкова млади талантиливи актьори. Може би разликата се крие в това, че за тези творци, които изброихте, парите нямаха такава значение, което имат сега.

– Преподавател сте в НАТФИЗ. Как мотивирате вашите студенти, след като възможността да си намерят работа като драматични актьори, а не като „шоумени“ не е много голяма?

– Предупреждавам ги, че са избрали трудна и при това непроспективна професия в социално отношение. Днес в театъра имат място само тези, които носят силен характер и които наистина не могат без театър.

– Има ли бъдеще провинциалният театър? Преди години от него тръгнаха забележителни актьори.

– Наскоро бях поканен в Чикаго от един прекрасен театър „Степен вълк“ за провеждане на практически семинар върху пиеси от Чехов. Бях удивен, когато разбрах, че в 6-милионния Чикаго има 150 театъра. У нас някога бяха 36 и решиха „отгоре“, че са много за 8-милионна България. И абсурдът е в това, че чиновниците се оказаха прави. Защото това показват цифрите в графа „брой зрители“. Но аз мисля, че истината е в изместената и объркана у нас ценностна система, а не в статистическите данни. Когато няма национална политика за култура, сухите цифри нищо чудно да покажат, че и при наличието на толкова много електронни масмедии и интернет изобщо няма нужда и от театри, и от галерии, и от кино, и от книги, и въобще от всичко онова, което прави човека – човек. И понеже разговорът ни е посветен на Радичков, постскрипту ми се иска да попитам нашите държавници: защо измъдриха закон, който оправдава съществуването на едно училище в зависимост от броя на учениците в него. И какво щеше да се случи, ако такъв закон е имало и през 30-те години на XX век, когато момчето от село Калиманица е ходило на училище и както по-късно казваше, са

били 17 деца в основното училище? Искам да знам днес щяхме ли да се радваме на гения от несъществуващото вече село Калиманица, което преди години беше потопено.

С Крикор Азарян разговаря Димитър Стайков

Радичков зад кадър

Иван Бакалов

Емилиян Станев и уискито

– Уиски пиех, Иване – отговори Радичков на уточняващия ми въпрос. Кой знае защо реших, че е важно какъв точно алкохол е пиел.

Седяхме в дома му, той разказваше за Емилиян Станев.

– Пиехме „Бяло конче“. Не знам тогава защо „Бяло конче“ беше на мода. Емилиян дори беше занесъл една бутилка в болницата на Димитър Талев. Той опериран, а Емилиян му носи „Бяло конче“ (смее се). И „Блек енд уайт“ пиехме... Емилиян не беше много по пиенето. После минахме на „Чивас ригъл“.

В момента, в който разговаряхме, Радичков вече не близваше алкохол. След куп болести отдавна беше забравил за пиенето.

– Като надвиснат облаци, стане такова мрачно, Емилиян ми звъни вкъщи по телефона: „Какво правиш?“, пита. Гледам навън, мисля си. „Кажки на Сузи [съпругата на Радичков] да слага кафето, идвам“, казва Емилиян. Това с кафето беше като парола, имаше предвид уиски, но заради жена му...

През годините респектът към Радичков беше се превърнал в страхопочитание. При социализма образът на писателя беше по някакъв начин цензуриран. Според общоприетите представи писател означаваше мълчалив темерут, който мисли, пише и от време на време се изказва „жизнеутвърждаващо“ на някакви писателски форуми и конгреси. И не пие уиски. Същевременно в писателското кафене пиеха на поразия.

Години след смъртта на Емилиян Станев Радичков често го споменаваше. Без съмнение е бил най-близкият му приятел. Говореше за него така, сякаш е още тук. Често разговаряли за лов и жени. Подразбираше се, че по темата за жените Радичков е бил повече слушател, а Емилиян Станев – разказвач. Повестта „Таралеж“, писана през 70-те години, Радичков е посветил на приятеля си. Изписва го с инициали – Е. С. Някои детайли в книгата подсказват темите на разговорите им: „В свободното си време утешаваше войнишки жени и млади вдовици, когато дивата липа цъфна и чифтосаните патици полудяваха от аромата ѝ, Е. С. попадна на разкошна жена, според неговото лично определение това не беше жена, ами Акропол... Е. С. се луташе из Акропола, удивлявайки се на античните му изящни форми...“

– Той беше първи редактор на разказите ми. Аз много харесвах това, което той пишеше – казваше Радичков за Емилиян Станев.

Радичков се ужасяваше от интервюта. Поне така ми се струваше, когато разговарях с него. Усещах как, щом му задам някакви въпроси, които му приличат на журналистически, той се стягаше в себе си и мълчаливо ме пронизваше с един дълбок въпросителен поглед, после го отместваше встрани. В очите му надничаше негов вътрешен, Радичков свят, който той пазеше ревниво.

Същевременно беше съвсем естествен. В начина, по който ти разказва някаква история, усещаш селския човек. И писателя същевременно. Понякога в него се прокрадваше един особен стил на говорене като в негърски спичуъл. Повтаряше като припев последното ти изречение. Или многократно употребяваше някоя дума, с което създаваше ритъм: „Аз Светослав Минков не познавах. Даже почнах да чета Светослав Минков, когато прочетох в критиката, че аз се влияя от Светослав Минков. Викам – чакай да видя кой е Светослав Минков...“

Калиманица и миналото

За пръв път попаднах при него след един мой репортаж за родното му село Калиманица. Всички смятаха, че селото му е потъ-